

Сметаняк О. Я.,
здобувач кафедри філософії права
та юридичної логіки НАВС

СОЦІОЦЕНТРИЧНА МОДЕЛЬ ПРАВОУТВОРЕННЯ ЯК РІЗНОВИДУ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ

Запропоновано виклад деяких методологічних міркувань щодо переваг та недоліків соціоцентричної моделі процесу сучасного правоутворення.

Ключові слова: правоутворення, право, закон, прецедент, правова культура, соціоцентрична модель.

Предложено изложение некоторых методологических размышлений относительно достоинств и недостатков социоцентрической модели процесса современного правообразования.

Ключевые слова: правообразование, право, закон, прецедент, правовая культура, социоцентрическая модель.

We hereby propose the outline of some methodological considerations of strengths and shortcomings of the modern law formation sociocentric model.

Keywords: law formation, law, act, precedent, legal culture, sociocentric model.

Постановка проблеми. Суперечлива природа правоутворення як у змістовному, так і у формальному аспектах пов'язана із механізмом функціонування правоутворення як соціальної дії держави щодо упорядкування природного та позитивного права.

Змістова сторона правоутворення містить усі форми і засоби виникнення, розвитку і зміни права: 1) його зовнішнє відображення в юридичних письмових документах (нормативних актах, угодах, судових прецедентах тощо); 2) існування у вигляді неінституціональних форм (правосвідомість, правові принципи, правові теорії і концепції,

конкретні правовідносини тощо); 3) процеси виникнення юридичних моделей поведінки та їх фактичної реалізації.

Правоутворення - це найбільш широка категорія, яка охоплює виникнення і буття права, його упорядкування та розвиток у різних аспектах і напрямках. Сучасне розуміння сутності правоутворення базується на концепції спільності й відмінності права і закону, згідно з якою право може існувати і поза своєю інституційною формою (законодавством) у вигляді рівного та справедливого масштабу свободи, який знаходить своє відображення у правових принципах, суб'єктивних правах, конкретних правовідносинах тощо; на теоріях правової держави і громадянського суспільства, згідно з якими домінуюче значення має громадянське суспільство - спільність рівних, вільних і незалежних осіб, які щодо держави виступають громадянами [1, с. 3–9].

Громадянське суспільство безпосередньо утворює право у формі типових конкретних правовідносин, що зумовлені соціальними чинниками, емпіричною правосвідомістю населення. Роль держави полягає у дослідженні, узагальненні і систематизації масових видів правової поведінки, правової взаємодії членів громадянського суспільства.

Держава формулює це «право суспільного життя» у формалізованих, загальнообов'язкових правилах поведінки, зовнішньо відображених у законодавстві - системі нормативно-правових документів. Крім цього, держава за допомогою примусу та інших форм державного впливу забезпечує реалізацію юридичних приписів усіма громадянами і охорону їх від порушень.

На жаль, у сфері теоретичного моделювання процесів правоутворення у вітчизняній теорії права фактично відсутні критичні наукові розвідки соціоцентричної моделі (започаткованої Марксом), яка дозволяє оцінити адекватність змісту діючого права ціннісній системі українського суспільства.

Аналіз дослідження даної проблеми. Проблеми правоутворення безпосередньо обумовлені сучасним розумінням сутності права та закону як регулятивів поведінки людей, відповідно, на рівні загальної теорії права,

абстрагуватися від дослідження цієї проблеми фактично неможливо. В першу чергу, даний аспект - соціально-філософського і державно-правового аспектів представлено працями Н.Н. Алексєєва, М.В. Баглая, Б.А. Кистяковського, Н.В. Вітрука, Д.А. Керимова, О.Е. Кутафина, В.Н. Кудрявцева, В.В. Лазарева, Г.В. Мальцева, А.В. Малько, Н.І. Матузова, Е.Н. Трубецького, В.С. Мокрого, А. Нашиц, В.С. Нерсесянца, В.М. Сірих, Ю.А. Тихомирова, Р.О. Халфиної, В.Н. Хропанюка, Л.С. Явича, Л.І. Петражицького [2].

До іншої групи розвідок потрібно віднести праці, предмет яких повністю або частково збігається з предметом нашого дослідження, а саме роботи В.С. Афанасьєва, С.І. Арефиної, І.С. Бастен, І.В. Белоуса, О.Н. Бибик, О.В. Богатової, І.Ю. Богдановської, С.Ю. Бодрова, А.Л. Буркова, О.А. Дворникової, Г.Б. Євстигнєєвої, О.В. Зайцева, Я.Н. Зориної, Р.З. Зумбулідзе, О.Н. Коростелкіної, Н.І. Кочетигової, В.А. Крижана, І.В. Лексина, Т.В. Мосенкової, С.В. Маркіна, Н.М. Михайленко, Л.А. Морозової, А.А. Мохаммеда, А.А. Мясіна, А.В. Ножкіної, Т.А. Парфенова, Е.А. Петрової, С.Л. Зівса, А.Ф. Шебанова, В.В. Степаняна [3; 4].

У пропонованій статті, що репрезентує авторське розуміння марксистської позиції як, у першу чергу, об'єктивістського соціоцентризму, наголошується на моменті об'єктивної і, передусім, - соціальної обумовленості правової реальності, подання її як частини реальності, що не залежить від людини, відображений у соціально-об'єктивістських концепціях права. Тут робиться акцент на зв'язок права з життям, яке необхідно розуміти як сукупність фактичних соціальних відносин. Саме в цих відносинах вбачаються граничні основи права, тобто сутність права за типом причинної залежності впливає з тих суспільних відносин, що перебувають поза ним, - економічних, соціальних, політичних. Особливий інтерес до цього способу осмислення права обумовлений тим, що його найтипівішою формою є марксизм, відповідно до соціоцентристської позиції якого право виводиться з наявних соціально-економічних відносин власності, які визначають соціально-політичні відносини між класами і, відповідно, класову сутність держави і права. У модифікованому вигляді

соціально - об'єктивістський підхід зберігає свій вплив у пострадянському правознавстві. Привабливість цього підходу пояснюється можливістю враховувати існуючі умови у формуванні правопорядку. Водночас варто мати на увазі, що внаслідок тенденції розчинення суб'єкта (особистості) в суспільних відносинах, такий підхід не може розкрити власної специфіки права і не дає критерію для оцінки справедливості правопорядку (необхідне не обов'язково є належним), не в змозі задовільно обґрунтувати нормативну силу права. Проте він не може бути повністю відкинутий, оскільки право завжди залишатиметься соціальним явищем, а, отже, соціологічний підхід до права зберігатиме своє значення.

Мета даної статті. Визначення переваг та недоліків соціоцентричної моделі правоутворення у контексті дослідження права як різновиду соціальної дії.

Виклад основного матеріалу. Згідно з концепцією К. Маркса, політичні й судові системи - держава і право - утворюють значну частину надбудови суспільства. Але природа суспільства визначається його економічним базисом - способом виробництва й обміну товарів. Держава та її репресивне право - це усього лише інструменти класового панування, що стають непотрібними за умови побудови нового справедливого суспільного устрою - комунізму, де не буде потреби застосовувати примус. З побудовою комунізму ці інструменти мають «відмерти».

Марксистська модель права має багато спільного з остіновською командно-суверенною моделлю, але свідомо воля суверена у марксистській моделі замінена - це воля панівного класу, а не особи.

Зазначимо, що на теоретичному рівні право завжди визначали в Радянському Союзі як оформлену в законах волю панівного класу. Так звану диктатуру пролетаріату трактували як необмежене ніякими моральними міркуваннями насильство робітничого класу, спрямоване на побудову комунізму, а авангардом робітничого класу партійна доктрина проголосила комуністичну партію. Певне «пом'якшення» радянської правової доктрини було пов'язане з тим, що юридичну надбудову з часом стали розглядати не лише як пасивний чинник, а й таке, що

може відігравати активну роль і впливати на базис. Що стосується статусу моралі, то, як впливає з радянської правової практики, моральні резони фактично ніколи насправді не враховувалися.

Економічний правовий позитивізм поширювався не тільки в Радянському Союзі, а й далеко за його межами, а сукупність так званих соціалістичних країн самі її творці, хоч як це не дивно й двозначно звучало, назвали «соціалістичним табором» - пишуть деякі автори.

Така точка зору видається нам досить категоричною, оскільки не треба мати спеціальних історичних знань, щоб не знати того факту, що за всіх часів монархи змушені були підкорятися економічним умовам і ніколи не могли диктувати їм закони.

Суспільство ґрунтується не тільки і не стільки на законі. Це — суб'єктивна позиція юристів. «Навпаки, закон повинен ґрунтуватися на суспільстві, він повинен бути виявом його загальних інтересів і потреб, що впливають із даного матеріального способу виробництва, на протилежність сваволі окремого індивідуума. *Code Napoleon* не створив сучасного буржуазного суспільства. Навпаки, буржуазне суспільство, що виникло у XVIII столітті і продовжувало розвиватися в XIX столітті, знаходить у цьому Кодексі тільки свій юридичний вираз. Як тільки він перестане відповідати суспільним відносинам, він перетвориться просто в пачку паперу».

За Марксом, неможливо зробити старі закони основою нового суспільного розвитку, цілком так само, як і ці старі закони не могли створити старих суспільних відносин. «З цих старих відносин вони виникли, разом із ними вони повинні й загинути. Вони неминуче змінюються разом із новими умовами життя. Збереження старих законів наперекір новим потребам і запитам суспільного розвитку є, по суті, не що інше як прикриті благочестивими фразами обстоювання приватних інтересів, які вже не відповідають часові, проти назрілих загальних інтересів. Це збереження ґрунту законності має на меті зробити такі приватні інтереси пануючими, тим часом як вони вже не панують; воно має на меті нав'язати суспільству закони, які засуджені самими умовами життя цього суспільства, його

способом здобування засобів до життя, його обміном, його матеріальним виробництвом; воно має на меті утримати при владі законодавців, які обстоюють тільки приватні інтереси; воно призводить до зловживання державною владою, щоб інтереси більшості силою підпорядковувати інтересам меншості. Воно щохвилини заходить, таким чином, в суперечність із існуючими потребами, воно гальмує обмін, промисловість, воно готує *суспільні кризи*, які вибухають у вигляді *політичних революцій* [5, с. 253–254].

Правові відносини, так само як і форми держави, не можуть бути пояснені ні з самих себе, ні з так званого «загального розвитку людського духу» (Гегель), навпаки, вони кореняться в матеріальних життєвих відносинах, сукупність ... [яких називають] «громадянським суспільством», і що анатомію громадянського суспільства треба шукати в політичній економії.

«Загальний результат, до якого ми прийшли і який став потім провідною ниткою в наших подальших дослідженнях, може бути коротко сформульований так. У суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини - виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» [5, с. 257].

Широко відомими роботами, вільними від крайнощів радикального економічного детермінізму, є дослідження німецького соціолога і юриста *М. Вебера*. Вивчаючи кореляції соціально-економічних і етико-правових змін, він враховував унікальні комбінації чинників, у тому числі системи етичних і релігійних цінностей, що вплинули на виникнення Західної цивілізації та її правових систем. Він не тільки констатував вплив на право позаправових реалій, а й дослідив цей вплив за допомогою історико-наукових і соціологічних методів.

Вебер стверджував, що в розвитку континентального західноєвропейського права, починаючи від його римських джерел, можна простежити тенденцію до раціоналізації [8, с. 120–140].

Цю тенденцію він розглядав як усвідомлення й обмеження ролі ціннісних міркувань в обґрунтуванні й розумінні правових систем і рівнобіжне посилення ролі процедурних елементів права, зокрема в законодавчій сфері й ухвалі правових рішень. Сучасне право він характеризував як переважно формально – логічне. Веберівське розуміння права постулює відмінності між нормативною та емпіричною дієвістю права. Нормативний вимір права пов'язаний із запитанням: «Що означає норма, яка застосовується в конкретному окремому випадку?» Цьому виміру протистоїть емпіричний вимір, який ілюструється запитанням: «Яка ймовірність того, що люди в певній ситуації будуть діяти згідно з певною нормою?». На думку Вебера, філософія права має вивчати нормативний, а соціологія права – емпіричний вимір права.

З погляду соціології, право можна відрізнити від звичаю й угоди. Звичай можна потрактувати як стандартний (звичний) спосіб поведінки усередині групи чи суспільства. Члени цієї спільноти своїми діями, не побоюючись покарання, можуть відхилитися від звичаю. На відміну від звичаю, угода й право встановлюють певні соціальні норми, порушення яких найімовірніше спричинить карні санкції суспільства. Угода підтримується громадським схваленням, а її порушення осуджується, тоді як право примусово вводиться й підтримується уповноваженою на це групою посадових осіб. На думку Вебера, звичай і угода усе ще відіграють важливу роль у регулюванні поведінки людей і, скоріш за все, не будуть усунені процесами подальшої формалізації й раціоналізації права.

Позитивна за задумом та реалізацією концепція М. Вебера полягає у наступному: загальний розвиток права й правосуддя, якщо його розподілити на теоретичні «щаблі розвитку», йде від харизматичного проголошення права правовими «пророками» до емпіричної правотворчості й відправлення правосуддя правовою «знаттю»...; далі, до октроїрування [дарування монархом] права світській владі

(ітрегірит) і теократичній владі й, нарешті, до систематичної правової нормотворчості й до професійного «правосуддя», яке здійснюється особами, що здобули юридичну підготовку (стали професійними юристами), на основі літературної й формально-логічної освіти.

Формальні особливості права розвиваються від примітивного застосування права, заміщеного на формалізмі, зумовленого магією, й ірраціональності, зумовленої одкровенням; за певних обставин, манівцями матеріальної й неформальної цілераціональності, зумовленої теократично чи патрімоніально, - у напрямку до все більш професійно-юридичної, а отже, логічної раціональності та систематики й водночас до поступового логічного вдосконалення, яке ми розглядаємо поки що з суто зовнішнього боку, й дедуктивної суворості права та поліпшення раціональної техніки правосуддя.

Тому-то професійно-юридичне формування права, як ми бачили, сповна відбулося тільки на Заході. Водночас економічні умови в усі часи багато важили, але ніколи не були визначальними [7, с. 37].

Основна ознака права - бути регулятором суспільних відносин, проте у суспільстві є, зазвичай, і неправові способи регулювання, якими є мораль, звичай, традиції, релігійні норми, міфологічні уявлення. Особливості правового регулювання обумовлені тим, що воно сформувалося в розвиненому суспільстві з державним типом суспільної організації життя. Ознаку регулювання треба відрізнити від забезпечення. Існують такі види права, які регулюють відносини індивіда і суспільства (або його частини), але не забезпечують його прав. Таким є звичаєве право. Без права неможливо навіть уявити собі цивілізоване суспільство, отже, право є соціальним явищем, що виникає на певному етапі еволюційного розвитку людства. Прийнято вважати, що до цивілізованого суспільства і держави право в сучасному його розумінні не існувало. Така точка зору має підставу, якщо врахувати, що, наприклад, звичаєве право є джерелом сучасного права [9, с. 187].

Право, що відповідає розвиненій правовій державі, назвемо цивілізованим правом. Таке право повинно не відображати інтереси окремих класів, станів або груп, а забезпечувати

загальнолюдську справедливість. Воно покликане також охороняти індивідуальні інтереси особи, якщо вони, зрозуміло, не суперечать індивідуальним інтересам інших людей. Цивілізоване право повинно одночасно надавати умови для вільного волевиявлення і бути мірою обмеження свободи. Таке право обмежує свавілля (повну, формальну свободу) для того, щоб забезпечити справжню свободу особи, що узгоджується з ідеями природного права [10, с. 220].

Оскільки цивілізоване право виникає в державі, воно має особливі риси, що відображають його тісний зв'язок із державою. Всі правові норми встановлюються державою і закріплюються в законодавчих актах (на відміну від норм моралі, релігії, звичаїв, традицій) [6, с. 213].

Своєрідне «критичне осмислення» соціоцентричної моделі правоутворення як продукту діяльності не стільки суспільства та держави, а, передусім, свободою особистістю представлено у наукових розвідках Франкфуртської школи, де введено поняття «авторитарна особистість» із такими рисами ментальності, як схилення перед владою, відсутність сумніву в її правоті, плазування перед тими, хто стоїть вище, жорстокість і придушення стосовно тих, хто перебуває нижче тощо [13, с. 16–19]. Обговорюваний типаж, на відміну від зазначеного, правильно кваліфікувати як «апатично-інертну особистість», що, безумовно, не сприймає закладену в тоталітаризмі специфічну плату за «безпеку і прогрес», яка узагальнено виражається «порушенням прав людини», але яка не має внутрішніх резервів на протест.

Зрозуміло, що мова йде про так звану «масову людину», яка легко піддається маніпулятивним технологіям та нездатна в силу об'єктивних причин чинити опір насильницьким діям державної бюрократії, згуртованої навколо авторитарного лідера.

Лише виняткова людина йде на боротьбу - людина - подвижник, яка відчуває у собі достатній запас мужності, волі, інтелекту [15, с. 16–19]. Вимагати ж від усіх подвижництва не можна лише тому, що більшість, яка перебуває в нормальній самоочевидній рутинності (ці поняття не несуть оцінного ставлення) повсякденного життя, на це не здатна. Вже не

кажучи про те, що атмосфера страху, різних видів насильства, несвободи, дезінформації сама по собі виключає стратегію боротьби з узурпаторами, утвердження ідеї людської гідності в масовому масштабі.

Ритуальність, мімікрія, що проглядається в цій екзистенціальній лінії, є нічим іншим, як захисною реакцією індивіда на всесильні обставини. При чому життєздатність такої системи підкріплюється преференціями у вигляді різного роду матеріальних благ та соціальних пільг для «правильних» членів суспільства, які нерідко можуть бути отримані за рахунок утискання соціальних груп, штучно записаних у так звані ворожі елементи. Звідси - сплеск нечуваної жорстокості, коли окремі суспільні прошарки здатні перетворитись на катів власного етносу.

Протиставити зазначеній суспільній тенденції можна лише об'єднані зусилля інтелектуалів, які у царині духовно-правових відносин декларують гуманістичні цінності та ідеї безвідносно до пануючих у суспільстві тоталітарних доктрин.

Вводячи потужний духопідйомний ідеал, коригуючи вершення історії відповідно до вимог гідного життя, гуманізм акцентує «автономне воління», «незалежне цілепокладання», «продуктивне зусилля». Немає потреби кваліфікувати цю екзистенціальну стратегію як нереалістичну. Ініціативний родовий рух у часі, перехід від гіршого до кращого, яке у минулому для людства є прогресом, «не має того ж значення для індивідуума» [12, с. 187].

Показуючи амбівалентність прогресу, гуманізм не буде ідилій розкуто-вільних станів людяності. Те, що він робить, можна зрозуміти як зацікавлене занепокоєння про людину раніше, ніж з'являються для того приводи. «Ніщо не будується на камені, все на піску. Але борг людський будувати, навіть якщо б каменем був пісок», - говорить Габермас. Вважаючи онтологію життя «від першої особи», вбачаючи в людині не «звірячу морду», а «чудо свободи», де відбувається зустріч особи з Богом, гуманізм бачить сенс світобудови у виконанні homo sapiens призначення бути Людиною [15, с. 35].

З вікової дистанції очевидно, що інтенції на людську свободу, індивідуальну самотність, особистісну гідність

обумовлюють єдине глибоке життєстверджувальне кредо. У спільноті людей немає місця ставленню до «іншого» як до речі. «Бути для себе в ім'я всіх» - складає канон гуманістичного існування, що не минає [14, с. 232]. Тим більше в ситуації нашого кризового постмодернового століття, коли людина, що завжди мала справу із суцим, несподівано опинялася наодинці сама із собою.

Оскільки суттю права є внутрішньо напружена єдність особистої свободи і загального блага, то формула «право є зведена в закон воля» (неважливо чия, монарха, панівного класу, народу або злочинної банди), а відповідно соціоцентрична модель залишається методологічно коректною. Законодавець, уособлюючи державу, повинен відображати об'єктивні потреби суспільства, мати прагматичну інтенцію до максимальної відповідності ідеям природного права, а не встановлювати закони довільно. Незважаючи на те, що правовий закон є частиною права, що об'єктивно є в суспільстві, законодавець повинен чутливо вловлювати реально існуючі суспільні потреби і формулювати їх забезпечення в законах.

Висновки. Аналіз сучасного українського соціуму, що характеризується загостренням політичних, економічних та інших суспільних суперечностей, свідчить про те, що право як соціальне явище детерміновано одночасною дією багатьох чинників. При цьому визначальними з-поміж них виступають політико-економічні й соціокультурні фактори загальноцивілізаційного (за змістом) та глобального (за масштабами) характеру. Вони передбачають урахування щонайменше трьох ключових векторів: інноваційності, ідентичності й самоактуалізації. Ці вектори відображають сучасні цивілізаційні вимоги щодо особистості та є, на наш погляд, важливими критеріями ефективного засвоєння й подальшого розвитку індивідом соціального та культурного досвіду, трудових навичок, правових знань, норм, цінностей, традицій, які необхідні для формування соціальних якостей та розвитку його індивідуальності.

Література:

1. Тихомиров Ю.А. Юридическое проектирование: критерии и ошибки / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2008. – № 2. – С. 3 – 9.
2. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 608 с.
3. Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Б.А. Кистяковский сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 1999. – 800 с. – (Русская социология XX века).
4. Основы философии права / Н.Н. Алексеев; сост. : Альбов А.П., Величко А.М., Масленников Д.В., Ревнова М.Б.; отв. ред. : Масленников Д.В., Сальников В.П. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. юрид. ин-та, 1998. – 216 с.
5. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права/ Е.Н. Трубецкой Издательство : Т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1908 г. 225 с.
6. Чижов Н. Источник и формы права. – Варшава: Тип. И. Носковского, 1878. – 266 с.
7. Степанян В.В. Правообразование в социалистическом обществе : теоретические и методологические проблемы: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. - М., 1987.
8. Кечекьян С.Ф. О понятии источника права // Ученые записки МГУ. Труды юридического факультета. 1946. Вып. 116. Кн. 2.
9. Шебанов А.Ф. Форма советского права. – М.: Юрид. лит., 1968. – 216 с.
10. Экимов А. И. Интересы и право в социалистическом обществе. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 135 с.
11. Зивс С.Л. Источники права. – М. : Наука, 1981 – 239 с.
12. Афанасьев В.С. Правообразование и правотворчество // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2008. – № 1. – С. 4-14.
13. Бернацкий Г.Г. Онтологические основания естественного права в учении И.В. Михайловского // Правоведение. – 2001. – № 4. – С. 244-250.
14. Бернацкий Г.Г. Теория естественного права Е.Н. Трубецкого и современная философия права // Ленинградский юридический журнал. Научно-теоретический и информационно-практический межрегиональный журнал. – 2004. – № 1. – С. 180-193.
15. Соколова А.А. Социальные аспекты понятия «правообразования» // Государство и право. – 2004. – № 7. – С. 289-298.

16. Трофимов В.В. Поощрительные санкции и правообразование // Государство и право. – 2009. – № 3. – С. 85-90.
17. Першин М.В. Частноправовой интерес : понятие, «правообразование», реализация : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. - Н. Новгород, 2004.
18. Маркс К. К критике политической экономии. — М. : Прогресс-Политика, 1992. – 559 с.
19. Гегель Г.В. Ф. Философия права : Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
20. Фуко М. Герменевтика субъекта // Социо-Логос. - М. : Прогресс, 1991. - С. 284–315.
21. Вебер Макс. Дух капитализма и протестантская этика. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
22. Кант И. Критика чистого разума : Пер с нем. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 655 с.
23. Кант И. Из “Лекций по этике” (1780-1782 гг.) // Этическая мысль : Научно.-публицистические чтения. – М. : Политиздат, 1988. – С. 299–333.
24. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : Пер. с нем. – В 3 т. – М. : Мысль, 1977. — Т. 3 : Философия духа. – 471 с.
25. Марченко М. Н. Источники права : учебное пособие. – М. : ТК Велби, Издательство Проспект, 2005. – 760 с.
26. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия // Соч. : В 2 т. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – 882 с.
27. Соловьев Э.Ю. Личность и право // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 67–90.
28. Габермас Ю. До легітимації через права людини : Пер. з нім. – К. : Український філософський фонд, 1999. – 62 с.